

Profilaktyka wykorzystania seksualnego dziecka – systemowe oddziaływania w zakresie edukacji seksualnej

Artykuł porusza zagadnienia związane z konstruowaniem adresowanych do dzieci programów profilaktyki przemocy seksualnej. Programy te ukazane są w szerszym kontekście zadań realizowanych przez pedagogikę seksualną. Szczegółnej analizie poddana została ponadto problematyka angażowania rodziców w realizowane programy oraz ich rola w zapobieganiu przemocy seksualnej wobec dzieci. Artykuł prezentuje także praktyczne wskazówki dotyczące zawartości merytorycznej oraz formy jej prezentacji, które powinny być brane pod uwagę podczas konstruowania programów profilaktyki wykorzystywania seksualnego dzieci.

1. Wprowadzenie

Problem wykorzystania seksualnego dzieci przez długi czas pozostawał problemem utajonym, rzadko poruszonym w debatach społecznych oraz badaniach naukowych. Aktualnie, przede wszystkim dzięki działalności organizacji pozarządowych świadczących pomoc dzieciom, sytuacja ta uległa zmianie.

Skala problemu wykorzystywania seksualnego dzieci wydaje się być zdecydowanie większa niż można wnioskować z policyjnych statystyk. Jak znacząca może być ta różnica, wskazują badania Russell (1984, za: Salter 1995/2003), w których wykazano, iż niecałe 5% z 647 wypadków kazirodztwa, o którym dzieci opowiedziały drugiemu rodzicowi, zostało zgłoszonych na policję. Psychologiczne oraz socjologiczne dane bazują głównie na retrospektywnych informacjach uzyskanych od osób dorosłych. Niektóre z badań pokazu-

ją, iż wykorzystania seksualnego doświadczyło aż 62% kobiet i 31% mężczyzn (Wyatt 1991, za: Glaser, Frosh 1995). Tuckman z USA w 1989 r. uważał, że co czwarta dziewczynka i co piąty chłopiec są wykorzystani seksualnie (za: Widera-Wysoczańska 2001). Przeprowadzone w 2000 r. przez Lwa-Starowicza badania (2000, za: Zielona-Jenek 2003) pokazują, iż przed 15. rokiem życia różnego typu kontaktów seksualnych doświadczyło 20% kobiet i 24% mężczyzn. Jeżeli natomiast wziąć pod uwagę także inne zachowania o charakterze seksualnym, zawarte w definicji wykorzystywania seksualnego proponowanej przez WHO, wskaźnik ten może osiągnąć wartość nawet 70%. Takie różnicowanie danych wynika z odmiennego rozumienia tego, jakie zachowania zaliczyć można do wykorzystania seksualnego dziecka.

Programy profilaktyki wykorzystania seksualnego dzieci stanowią wyraz refleksji, iż korzystniej — zarówno dla dzieci, jak i funkcjonowania całości społeczeństwa — jest zapobiegać zjawisku niż zmagać się z jego negatywnymi konsekwencjami. Działania profilaktyczne przyjmować mogą rozmaite formy i być skierowane do różnych grup docelowych. Wyróżnić można między innymi działania adresowane do sprawców przemocy seksualnej wobec dzieci (m.in. metody kastracji chemicznej, obowiązkowa weryfikacja osób pracujących zawodowo z dziećmi), działania

skierowane do rodziców oraz osób pracujących zawodowo z dziećmi (m.in. rozpoznawanie niebezpiecznych dla dziecka sytuacji, rozpoznawanie symptomów wykorzystania seksualnego dziecka), działania skierowane do dzieci (działania edukacyjne mające na celu m.in. zwiększanie zdolności rozpoznawania i unikania niebezpiecznych sytuacji, reagowania na niechciane kontakty seksualne ze strony innych osób) oraz działania skierowane do całości społeczeństwa (kampanie społeczne uwrażliwiające na zjawisko przemocy seksualnej wobec dzieci) (por. Finkelhor 2009).

2. Cele i zakres wychowania, uświadamiania i edukacji seksualnej a profilaktyka przemocy seksualnej wobec dzieci

Jedną z form zapobiegania przemocy seksualnej jest edukacja seksualna kierowana do dzieci. Niepokoje i zastrzeżenia podnoszone wobec tego typu oddziaływań dotyczą często redukcji ich do informowania o antykoncepcji i technikach realizacji aktywności seksualnej. Jeżeli jednak edukacja seksualna ma być konstruktywna, takie jej rozumienie musi zostać odrzucone i zastąpione opartym o szeroką definicję seksualności człowieka. Deklaracja praw seksualnych opracowana przez Światowe Towarzystwo Seksuologiczne i rekomendowana przez WHO (2002) opisuje seksualność jako integralną część osobowości każdej istoty ludzkiej. Jej pełny rozwój zależy od zaspokojenia podstawowych ludzkich potrzeb, takich jak pragnienie kontaktu, intymności, ekspresji uczuć, czułości i miłości. Seksualność wynika z interakcji między jednostką a otaczającą ją strukturą społeczną. Pełny rozwój seksualności jest niezbędny dla osiągnięcia dobrostanu w wymiarze indywidualnym, interpersonalnym i społecznym. Na taki sposób rozumienia seksualności zwraca się uwagę w rozwijającej się ostatnio intensywnie dyscyplinie naukowej jaką jest pedagogika seksualna — nauka mająca tworzyć m.in.

podstawy planowanych oddziaływań edukacyjnych. W ramach tej dziedziny wyróżniane są dwa procesy: wychowanie seksualne i uświadomienie seksualne oraz edukacja seksualna rozumiana jako oddziaływanie wychowawcze zmierzające do ukształtowania u dzieci i młodzieży pożądanego postaw wobec własnej płciowości, seksualności i aktywności seksualnej (Obuchowska, Jaczewski 2002).

Wychowanie i uświadomienie seksualne są wzajemnie powiązаныmi procesami pedagogicznymi. Uświadomienie seksualne rozumieć można jako dostarczenie zasobu wiedzy, która jest niezbędna do prawidłowego funkcjonowania seksualnego. Wiedza ta powinna mieć bardzo szeroki zakres — obejmować powinna takie zagadnienia, jak: biologia człowieka, psychologia (np. relacje międzyludzkie, rządzące nimi zasady, tworzenie i kończenie relacji intymnych, asertywność, rozwiązywanie konfliktów), pewne elementy medycyny (zwłaszcza ginekologii, psychiatrii, seksuologii), socjologii oraz prawa (Obuchowska, Jaczewski 2002).

Wychowanie seksualne może być z kolei rozumiane jako ogół oddziaływań, które zmierzają do ukształtowania się u dzie-

ci i młodzieży pożądaných postaw wobec własnej płciowości, seksualności, aktywności seksualnej i przygotowania do życia w rodzinie (Izdebski 2005).

W pedagogice seksualnej wyraźnie zwraca się zatem uwagę na szerokie spektrum oddziaływań wychowawczych i edukacyjnych, którym — w sposób bardziej zaplanowany i przemyślany — podlegają dzieci. Podkreśla się w tym względzie znaczącą rolę rodziny. To rodzina dostarcza pierwszych wzorów dotyczących pełnienia ról społecznych. To dzięki niej dziecko zdobywa umiejętności wyrażania uczuć, ekspresji emocjonalnej oraz umiejętność budowania relacji. W rodzinie już na bardzo wczesnym etapie uczenia zachodzi modelowanie pierwszej postawy wobec seksualności przez własną higienę, ubieranie się, udział w życiu rodzinnym. Rodzina dostarcza młodemu człowiekowi wzorów pełnienia roli związanej z płcią. To najbliższe dziecku środowisko określa granice tabu seksualności i uczy dzieci niewkraczania na niedozwolony obszar. Tabu dotyczy sfery językowej, jak i kwestii nagości, przeciwnej płci, określonych zachowań i w każdej rodzinie przybierać może nieco inny charakter (Lew-Starowicz, Długolecka 2006).

Biorąc pod uwagę ogromny i podstawowy wpływ rodziny, edukacja seksualna w szkole pełni rolę uzupełniającą i w znacznym stopniu informacyjną. Jej cel można zdefiniować jako dostarczenie dzieciom takiej wiedzy, która zarówno na aktualnym etapie ich rozwoju, jak i w przyszłości, będzie pomocna w podejmowaniu świadomych decyzji i szukaniu różnych form pomocy, gdy zajdzie taka konieczność (Lew-Starowicz, Długolecka 2006).

Rozumiane w powyższy sposób wychowanie seksualne jest realizowane zarówno w rodzinie, jak i w szkole oraz w ramach różnych programów edukacyjnych. Istotnym zagadnieniem jest sposób przekazania wiedzy dotyczącej zapobiegania przemocy sek-

sualnej. Z jednej strony nie sposób pominąć tu znaczenia rodziny, która dostarcza wzorców stosunku do ciała swojego i innych osób oraz wzorców dotyczących relacji międzyludzkich. Rodzice, którzy przekazują pozytywną wizję seksualności, a także zarówno słowami, jak i zachowaniem — np. nie stosując kar fizycznych — uczą dziecko szacunku dla siebie i drugiego człowieka, konstruują jednocześnie potężne czynniki ochronne zmniejszające ryzyko doświadczenia przez dziecko przemocy seksualnej. Nie bez znaczenia jest także oddziaływanie programów edukacyjnych dostarczających dzieciom wiedzy na temat zjawiska przemocy seksualnej oraz sposobów chronienia się przed nim. Carroll i Miltenberger (1992) — autorzy przeglądu programów ewaluacyjnych działań edukacyjnych mających na celu profilaktykę wykorzystania seksualnego — zauważają, iż większość wyników wskazuje na pozytywne efekty takich programów. Większość wyników ewaluacji programów kierowanych do dzieci ze szkół podstawowych wskazuje na wzrost wiedzy i umiejętności z zakresu zapobiegania doświadczeniu przemocy u uczestników. Najlepsze efekty w tej grupie dzieci odnotowuje się w wyniku prowadzenia behawioralnych treningów umiejętności. Dodatkowo autorzy przeglądu donoszą, iż analiza wyników programów ewaluacyjnych wskazuje, iż dzieci już w wieku 3,5 lat potrafią przyswajać informacje edukacyjne w ramach programów profilaktyki przemocy seksualnej, chociaż efektywność tego uczenia w dużej mierze zależy od zdolności pedagogicznych rodziców.

Podstawową rolą edukacyjnych programów profilaktyki wykorzystywania seksualnego dzieci jest zatem uzupełnianie i wspieranie oddziaływań rodzicielskich w tworzeniu czynników chroniących dzieci przed doświadczaniem przemocy. Niestety wychowanie seksualne otrzymywane przez dzieci w domach rodzinnych nie zawsze jest konstruktywne i sprzyja chronieniu ich przed

wykorzystaniem. W tej sytuacji rola edukacyjnych programów profilaktyki wykorzystywania seksualnego dzieci nabiera szczególnego znaczenia. Programy edukacyjne (oferowane np. w ramach zajęć szkolnych) stają się bowiem szczególnie ważne wtedy, gdy pierwszy z filarów profilaktyki — tj. oddziaływania ze strony rodziny — nie dość dobrze spełnia swoją funkcję i nie tworzy bazy zabezpieczającej dzieci przed wykorzystaniem seksualnym. Są to takie rodziny, w których seksualność jest ścisłym tabu, ma przede wszystkim cechy negatywne, lub też rodziny, w których dochodzi do nadmiernej erotyzacji. W obydwu tych typach środowisk brakuje czynników ochronnych, pozwalających na zminimalizowanie ryzyka doświadczenia przez dzieci przemocy seksualnej. Wychowywanym w nich dzieciom brakuje ponadto bardzo często poczucia, że w razie trudności związanych z seksualnością mogą oczekiwać wsparcia i pomocy ze strony bliskich. Otrzymują one bowiem —

wprost lub nie wprost — informacje, że seksualność jest zjawiskiem, o którym nie należy mówić, trudnym dla rodziców, budzącym w nich emocje, z którymi trudno im sobie poradzić (rodzice reagują albo milczeniem, albo zakazem poruszania tych treści) lub bagatelizowanym.

W przypadku dzieci z takich rodzin rola edukacyjnych programów profilaktyki wykorzystywania seksualnego nabiera dwóch odrębnych istotnych znaczeń:

- 1) kompensacji nietrafnych oddziaływań rodzicielskich,
- 2) modyfikacji oddziaływań rodzicielskich.

Szczególnie istotne wydaje się być drugie znaczenie. Zarówno ze względu na siłę oddziaływań płynących ze strony rodziny, jak i wagę rodziny w życiu dziecka, programy pomijające współpracę z rodzicami i zaniedbujące modyfikację nieprawidłowych oddziaływań rodzicielskich rzadko bywają skuteczne.

3. Wymiary zaangażowania rodziców w edukacyjne programy profilaktyki wykorzystania seksualnego dzieci

Zaangażowanie rodziców ma bez wątpienia ogromny wpływ na efektywność przekazów edukacyjnych kierowanych wobec dzieci. David Finkelhor (1986) wskazuje na trzy główne zalety edukacji rodziców w ramach programów zapobiegania przemocy seksualnej wobec dzieci:

- po pierwsze, jeśli rodzice nauczą się edukować własne dzieci, przekazywane przez nich informacje mogą okazać się bardziej skuteczne niż doświadczenia z klasy szkolnej;

- po drugie, rodzice przygotowani do rozpoznawania symptomów wykorzystania seksualnego, mogą łatwiej identyfikować wykorzystywanie, jeśli ono wystąpi;
- po trzecie, rodzice mogą nauczyć się reagować w bardziej pomocny i konstruktywny sposób już po wykryciu wykorzystania dziecka.

Obejmując grupę rodziców programami profilaktyki przemocy seksualnej dzieci, warto zwracać uwagę na niżej wymienione kwestie:

A. Spójność treści poruszanych w domu i w ramach programów profilaktycznych

Niezwykle istotna jest spójność informacji otrzymywanych przez dzieci w domu

i przedszkolu/szkole. Informacje przekazywane w przedszkolu/szkole oraz treści po-

ruszane w programach profilaktycznych nie powinny rywalizować z tymi, które dziecko otrzymuje w domu. Zwłaszcza w przypadku dzieci przedszkolnych siła oddziaływania rodziny będzie zawsze tą dominującą. Jest to ważna i korzystna rozwojowo prawidłowość, o której należy pamiętać i którą można z powodzeniem wykorzystywać w służbie profilaktyki krzywdzenia dzieci poprzez włączanie rodziców w realizowane programy.

Informacje słyszane nie tylko w przedszkolu/szkole, ale i powtarzane w domu ulegają wzmocnieniu. Jeśli dzieci w szkole poznają prawidłowe nazwy części ciała, to powinny móc słyszeć je i posługiwać się nimi także

w domu. Jeśli dzieci dowiadują się w szkole, że mają prawo odmawiać kontaktu fizycznego, gdy nie mają na niego ochoty, to powinny mieć możliwość korzystania z tego prawa w domu. Jeśli informacje uzyskiwane w szkole nie będą spójne z tym, czego dziecko doświadcza na co dzień, pozostaną jedynie teorią. Rodzice powinni zatem w ramach programów profilaktycznych uzyskiwać wiedzę spójną z wiedzą przekazywaną dzieciom. Powinni potrafić posługiwać się takim samym słownictwem w zakresie seksualności, jakiego uczone są dzieci, rozumieć zasadność szanowania ciała dziecka, niezmuszania go do dotyku czy przytulania, gdy nie ma na to ochoty.

B. Nacisk na pozytywne, oparte na zaufaniu i poczuciu bezpieczeństwa relacje między rodzicami i dziećmi

Dbając o nabywanie przez dzieci wiedzy oraz rozwijanie umiejętności określonego zachowania się w niebezpiecznych sytuacjach, nie wolno zapominać, iż gwarantem bezpieczeństwa dziecka są jego pozytywne, zdrowe relacje z najbliższymi osobami. Dziecko, które doświadcza szacunku ze strony najbliższych, uczy się szanować innych ludzi oraz uczy się szanować siebie. Dziecko, któremu stawia się konsekwentne granice w wychowaniu i któremu pozwala się — adekwatnie do etapu rozwoju — na stawianie granic wobec innych osób, będzie bardziej zdolne do odmowy uczestnictwa w niechcianych aktywnościach. Z kolei dziecko wychowywane w domu o niekonsekwentnych regułach zachowania, doświadczające kar fizycznych, nie wytworzy w sobie poczucia wpływu na zachowania innych ani poczucia, że ma prawo stanowić o swoim ciele. Uczy się ono natomiast, że osoby silniejsze mogą dysponować jego ciałem oraz że jego wpływ i wola na swoje położenie są znikome, co często wykorzystywane jest przez sprawców. Ważne wydaje się poruszanie przy okazji tematu profilaktyki wykorzystania seksu-

alnego problematyki kar fizycznych oraz ich wpływu na sposób funkcjonowania dziecka i tworzone przez niego relacje interpersonalne. Tematyka zajęć dla rodziców powinna zatem wykraczać poza kwestie przemocy seksualnej i być — na tyle, na ile to możliwe — rozwinięta o zagadnienia dotyczące znaczenia bezpiecznej, pozytywnej więzi między dzieckiem a rodzicami. Rodzice powinni mieć świadomość tego, iż najważniejszym czynnikiem ochronnym, bez którego nabyta wiedza ma ograniczoną skuteczność, jest typ relacji, którą oni tworzą ze swoimi dziećmi.

Na czynnik ten zwraca uwagę Lew-Starowicz (1992), opisując rodziny, w których dzieci w większym stopniu mogą podlegać przemocy seksualnej. Cechuje je:

- brak zainteresowania dzieckiem i nieokazywanie uczuć, co szczególnie łatwo wykorzystują ci sprawcy, którzy opierają wykorzystywanie seksualne na budowaniu zaufania i bliskości z dzieckiem;
- niedostosowane do rzeczywistości wychowanie dzieci przekazujące dzieciom nierealistyczny obraz świata. Pomijanie tematyki przemocy oraz podkreślanie au-

torytetu i nieomyślności osób dorosłych buduje w dziecku obraz świata, w którym wszystkim napotkanym dorosłym można i należy ufać i podporządkowywać się;

- rygorystyczne wychowanie oparte na zasadzie milczenia na tematy związane z seksualnością powoduje, iż dziecko

nie ma możliwości podjęcia tematu wykorzystania z obawy przed karą rodziców, z drugiej strony natomiast, poprzez wiedzę zdobytą w trakcie wychowania i tabuizację tematu seksualności, musi żyć z obciążeniem, iż jest zaangażowane w aktywność złą i niedozwoloną.

C. Przepisanie odpowiedzialności za bezpieczeństwo dzieci rodzicom, a nie dzieciom

Bardzo ważna jest także świadomość rodziców, iż — niezależnie od wiedzy posiadanej przez dziecko — to oni pozostają odpowiedzialni za jego bezpieczeństwo. Nawet najlepiej przygotowane dziecko może okazać się bezbronne wobec przebiegłości dorosłych i złożoności zagrożeń. Rolą rodziców i wychowawców pozostaje zatem czuwanie nad formami spędzania przez dziecko czasu, a także wiedza na temat znajomości, które ono zawiera.

Włączanie rodziców w programy profilaktyki wykorzystania seksualnego dzieci nie tylko uświadamia im ważność poruszanego problemu oraz ich roli w ochronie dzieci przed krzywdzeniem, ale przede wszystkim pomaga zapobiegać przemocy. Dodatkową odnotowywaną w badaniach korzyścią jest to, iż już sam wspólny udział w programach profilaktyki przemocy seksualnej może przyczynić się do rozwoju pozytywnej, bezpiecznej więzi między rodzicami i dziećmi (Fieldman, Crespi 2002, za: Kenny i in.), a także zwiększa zdolność i łatwość komunikowania się członków rodziny w zakresie trudnej tematyki wykorzystania seksualnego (Deblinger, Heflin 1996; Deblinger, Runyon 2005, za: Kenny i in.).

Odnosząc się do korzyści płynących z włączania rodziców w programy profilaktyczne, warto wspomnieć także o takich sytuacjach, w których dzieci ochronić się nie uda. Nawet najlepsze programy profilaktyczne nie wyeliminują zjawiska wykorzy-

stywania seksualnego dzieci i do takich sytuacji dojść może. Okazuje się wtedy, iż rodziny objęte programami profilaktycznymi zdecydowanie skuteczniej radzą sobie z urazowym doświadczeniem i lepiej wspierają dziecko. Jest to tym bardziej istotne, iż (jak pokazuje wiele badań) jednym z ważniejszych czynników wpływających na konsekwencje doznanego przez dziecko wykorzystania seksualnego jest postawa bliskich mu osób wobec zaistniałych zdarzeń, ujawnienia przez nie doznania przemocy oraz postawa bliskich wobec specyficznych potrzeb i kondycji psychicznej dziecka—ofiary nadużycia (Deblinger i in. 1999; Ketrिंग i in. 1999, za: Frazier i in. 2009).

Warto przytoczyć punkt widzenia Lwa-Starowicza (1992) na trzy główne reakcje rodziców na ujawnienie przez dziecko doświadczenia wykorzystania seksualnego. Pierwszą reakcją jest wybuch złości i agresji wobec sprawcy. Naczelnym celem rodziców, kierujących się zasadą „sprawiedliwości musi stać się zadość”, jest ukaranie sprawcy. Często przy tym rodzice nie zważają na stan i samopoczucie dziecka, które w takich sytuacjach często ulega pogorszeniu. Druga możliwa wymieniana przez Lwa-Starowicza reakcja — często równie urazowa dla dziecka jak pierwsza — polega na tym, iż rodzice w ogóle nie są zainteresowani ujawnieniem wykorzystania seksualnego swojego dziecka w obawie przed kompromitacją. Rodzice tacy skupiają się na zatuszowaniu

sprawy, często przypisując przy tym dziecku winę za wykorzystanie. Ostatnia, najbardziej konstruktywna, reakcja rodziców polega na koncentracji na sytuacji dziecka i jego przeżyciach oraz podejmowaniu adekwatnych do tego działań, mających na celu przede wszystkim zminimalizowanie konsekwencji wykorzystania seksualnego.

Wyniki badań wskazują, iż im bardziej negatywna jest reakcja rodziców, tym poważniejsze są skutki wykorzystania (Finkelhor 1986; Haugaard, Reppucci 1988). Dzieci, których bliscy nie przyjmują do wiadomości faktu wykorzystania, opuszczają psychicznie dziecko lub wręcz oferują więcej wsparcia sprawcy niż dziecku narażają je na istotnie wyższy poziom traumy. Inne badania wykazały z kolei, że te dzieci, które mają poczucie, że nie postrzega się ich jako odpowiedzialnych za zaistniałą sytuację są tym wzmocnione i lepiej funkcjonują po ujawnieniu doznania przemocy (Black i in. 1994; McCourt i in. 1998, za: Frazier i in. 2009). W zakresie badań dotyczących znaczenia wsparcia bliskich oferowanego dziecku, na szczególną uwagę zasługują te, które podejmowały kwestię wsparcia ze strony matki. Zgodnie z ich wynikami wsparcie matki było istotnie związane z lepszym funkcjonowaniem dzieci (Bennett i in. 2000, za: Fra-

zier i in. 2009). Kaufman i Henrich (2000, za: Frazier i in. 2009) odkryli wręcz, iż wsparcie udzielane przez matkę było bardziej znaczącym predyktorem lepszego przystosowania dziecka niż typ oraz czas trwania wykorzystania seksualnego, a także niż charakter relacji łączącej sprawcę z dzieckiem.

Wsparcie ze strony bliskich jest nie tylko istotnym czynnikiem modyfikującym charakter skutków wykorzystania, ale przede wszystkim wpływającym na gotowość dziecka do ujawnienia doznanej przemocy. Postawa bliskich determinuje to, czy w ogóle dziecko ujawni wykorzystanie, w jakim czasie i wobec kogo to zrobi oraz czy będzie skłonne w przyszłości — np. podczas procedur prawnych — podtrzymać swoje wypowiedzi, czy też się z nich wycofa. Interesującymi badaniami w tym zakresie są badania przeprowadzone w 1992 r. przez Lawson i Chaffina (za: Malloy, Lyon 2006) na grupie dzieci przed okresem dojrzewania, u których wykryto choroby przenoszone drogą płciową, co dowodziło wykorzystania seksualnego. Wyniki dotyczące braku ujawnienia wykorzystania różniły się znacząco u dzieci, których opiekunów oceniono jako wspierających (37%) i u tych, których opiekunów oceniono jako nieudzielających wsparcia (83%).

4. Treść edukacyjnych programów profilaktyki przemocy seksualnej

Przegląd różnych realizowanych aktualnie programów edukacyjnych pozwala na wyróżnienie kilku głównych podejmowanych w nich obszarów tematycznych. Należą do nich: słownictwo dotyczące sfery seksualnej, stosunek do ciała, rodzaje dotyku, umiejętności związane z odmawianiem niechcianego kontaktu oraz z powiadamianiem o wykorzystaniu. Refleksja na temat tego, co powinno wiedzieć i umieć dziecko, by móc chronić siebie przed doświadczeniem przemocy seksualnej, wskazuje, iż obszary te po-

winny być uwzględniane w każdym kompleksowym edukacyjnym programie profilaktycznym. Zakres i sposób ich przekazu powinien być naturalnie dostosowany do charakterystyki grupy docelowej, np. wieku, możliwości intelektualnych. Wartościowym nurtem wydaje się być także włączenie treści dotyczących profilaktyki przemocy seksualnej w zakres zajęć o szerszej problematyce, obejmującej np. zagadnienia związane z innymi typami przemocy (cyberbullying, przemoc rówieśnicza), zagadnienia związane

z tematyką uzależnień oraz treści ukierunkowane na wzmacnianie ogólnych zasobów osobowościowych dzieci, m.in.: poczucia własnej wartości, umiejętności podejmowania decyzji, rozwiązywania konfliktów.

Scharakteryzowane poniżej treści powinny zostać włączone zarówno w zakres programów kierowanych bezpośrednio do dzieci, jak i w zakres programów, którymi obejmowani są ich rodzice.

5. Obszary tematyczne poruszane w edukacyjnych programach profilaktyki wykorzystania seksualnego dzieci*

A. Prawidłowe nazewnictwo związane z seksualnością

Zdarza się, iż dzieci rezygnują z informowania dorosłych o problemach dotyczących ich ciała (niechcianym dotyku, ale także urazach, chorobach), gdyż nie potrafią przekazać słownie swoich doświadczeń, dysponują jedynie zasłyszczanymi potocznymi lub nawet wulgarnymi określeniami, których wstydzą się użyć. Ponadto na podstawie unikającego zachowania dorosłych utrwała się w nich przekonanie, iż „o tych rzeczach” nie wolno mówić. Przyczynia się to do rozwijania w dziecku poczucia osamotnienia, poczucia zagubienia i braku kontroli w zakresie cielesności i seksualności. Wiedza o swoim ciele oraz umiejętność posługiwania się przez dziecko prawidłowym słownictwem zwią-

zanym z seksualnością zwiększa natomiast jego poczucie pewności siebie w zakresie tej sfery. W dziecku powstaje przekonanie, iż na tematy związane z ciałem i seksualnością można rozmawiać oraz ma ono do tego odpowiednie kompetencje. Dziecko wie, w jaki sposób przekazać, iż coś mu dolega, a także potrafi opisać sytuacje nieprawidłowych zachowań ze strony innych osób, jeśli takie miały miejsce. W programach edukacyjnych dla dzieci młodszych bardzo ważna jest nauka odróżniania intymnych części ciała od pozostałych. Jedną z możliwości jest opisanie, że intymne części ciała to takie, które ludzie noszą zakryte bielizną lub kostiumem kąpielowym na plaży.

B. Stosunek do swojego ciała

Przekaz dotyczy tego, iż każda osoba ma wyłączność w zakresie decydowania o tym, co dzieje się z jej ciałem, kto i w jakim stopniu ma do niego dostęp. Żadna osoba nie ma prawa czynić z ciałem innej czegoś, czego tamta sobie nie życzy, co w jakikolwiek sposób ją krzyw-

dzi lub wprawia w zakłopotanie. Przekaz ten zawiera także wskazanie takich wyjątkowych sytuacji, w których ludzie pozwalają innym na dotyk ich ciała, który może być nieprzyjemny lub nawet bolesny, np. z powodów medycznych lub w celu dbania o higienę.

* Opracowano na podstawie Carroll i Miltenberger (1992).

C. Rodzaje dotyku

Przekaz ukierunkowany jest na uczenie dzieci rozróżniania różnych typów dotyku. U podstaw wprowadzenia tych treści leży założenie, że dzieci, potrafiąc rozpoznać dotyk potencjalnie krzywdzący, niewłaściwy, będą miały większą możliwość unikania sytuacji, w których może on zaistnieć. Illusion Theatre Company i Media Ventures, Inc. (1984, za: Carroll, Miltenberger 1992) wprowadzili ujęcie oparte na Kontinuum Dotyku (*Touch Continuum*), w ramach którego uczy się dzieci rozróżniać trzy typy dotyku: dobry, zły oraz wprowadzający w zakłopotanie. Dobry dotyk to taki, który jest dla dziecka przyjemny, sprawia, że czuje się ono dobrze. Zły dotyk sprawia dziecku przykrość, ból. Dotyk wprowadzający w zakłopotanie to taki, przy którym dziecko czuje się niepewnie co do tego, jak powinno go odbierać i jak reagować, np. dotyk jest nieprzyjemny, ale pochodzi od lubianej osoby. Typem do-

tyku wprowadzającego w zakłopotanie byłoby zatem niektóre formy wykorzystania seksualnego. Wyróżnianie tych trzech typów dotyku nie jest stałą właściwością programów profilaktycznych. W wielu z nich wyróżnia się dwa typy dotyku nazywane w różny sposób, np. dobry i zły. Ujęcie oparte na Kontinuum Dotyku budzi zastrzeżenia niektórych profesjonalistów. Dotyczy one m.in. tego, w jakim zakresie dziecko jest zdolne oceniać często bardzo subtelne różnice między typami dotyku. Faktycznie Wurtele i inni (1989, za: Carroll, Miltenberger 1992) wykazali, iż efektywniejsze okazuje się podejście oparte na wprowadzaniu jasnych, prostych reguł dotyczących dotyku ze strony innych ludzi — np. „dorosłym nie wolno dotykać intymnych części ciała dziecka poza sytuacjami leczenia lub mycia” — niż wprowadzanie do przekazu idei Kontinuum.

D. Umiejętności związane z opuszczaniem niebezpiecznych sytuacji oraz z odmawianiem kontaktu

Dzieci uczą się specyficznych reakcji, schematów zachowań, których będą mogły używać do opuszczania potencjalnie niebezpiecznych sytuacji, wyrażania sprzeciwu i odmowy wobec potencjalnych sprawców. Najczęściej uczoną w tym zakresie umiejętność-

cią jest umiejętność mówienia „nie”. Nauka przybierać może formę opanowywania przez dzieci konkretnych zwrotów i zachowań, którymi będą mogły posłużyć się w realnych sytuacjach, np. „Nie, nie chcę”, a także innych strategii, np. zmiany tematu rozmowy.

E. Powiadamianie o wykorzystaniu

Poza wiedzą oraz umiejętnościami, które mają pomagać dzieciom w unikaniu niebezpiecznych sytuacji, wiele programów edukacyjnych zawiera także moduły, których celem jest przygotowanie dzieci do ujawniania wykorzystania, jeśli do niego dojdzie. Dzieci — zwłaszcza te młodsze — uczone są, iż istnieją dobre i złe sekrety. Sekrety do-

bre to takie, które utrzymuje się, by za jakiś czas zrobić komuś przyjemną niespodziankę. Z kolei złe sekrety to takie, które mają na zawsze pozostać tajemnicą i które sprawiają, że osobie która nie może o nich powiedzieć jest ciężko i może czuć się z nimi samotna. Dzieci dowiadują się także, że sprawcy mogą na różne sposoby — prośbą, szanta-

żem — próbować skłonić je do milczenia i że nie należy ich wtedy słuchać. Opracowywana jest lista zaufanych osób, którym dziecko może mówić o trudnych sytuacjach, których doświadczą. Ponadto dzieci powinny być także przygotowane na to, że niektórzy dorośli, którym ujawnią wykorzystanie, mogą im nie uwierzyć lub nie zareagować i wtedy powinny próbować ponownie, tak długo, aż ktoś udzieli im pomocy (Carroll, Miltenberger 1992). Ważne jest, by programy edukacyjne zwiększały gotowość dzieci do ujawniania doświadczanych krzywd osobom bliskim. Nie jest to jednak wystarczające. Niestety, nierzadko dzieci doświadczają przemocy seksualnej także we własnych domach. Z tego powodu istotne jest, by dzieci dowiadywały się również o innych osobach lub instytucjach — poza osobami najbliższymi — do których mogą zwrócić się w trudnych sytuacjach. Taka wiedza może okazać się przydatna także dla tych dzieci, które mogłyby doświadczyć wykorzystania

poza rodziną. I te dzieci mogą obawiać się reakcji najbliższych, wstydzą się, chcą chronić rodziny przed informacjami, które mogą zburzyć dotychczasowe życie. W takich sytuacjach obca, anonimowa, życzliwa osoba może pomóc dziecku przezwyciężyć te obawy i wspierać je w wyborze najlepszej strategii poradenia sobie z trudną sytuacją. Dzieci powinny zatem mieć świadomość tego, że o trudnych sytuacjach rozmawiać mogą nie tylko z rodzicami. Każde dziecko powinno otrzymać informacje o numerze bezpłatnego telefonu zaufania dla dzieci i młodzieży 116 111. Wprowadzanie treści dotyczących ujawniania zgodne jest ze sposobem myślenia o profilaktyce wykraczającym poza strategię 1-rzędowe, tj. mające na celu wyłącznie przeciwdziałanie danemu zjawisku. Wartościowym kierunkiem jest wprowadzanie treści mających na celu powstrzymanie wykorzystania wtedy, gdy już ono zaistnieje i minimalizowanie jego potencjalnych negatywnych konsekwencji.

6. Formy przekazu wykorzystywane w edukacyjnych programach profilaktycznych

Wymienione treści programów edukacyjnych mogą być prezentowane dzieciom w różnych formach — od takich, w których dzieci są ich pasywnymi odbiorcami, np. pokaz filmu, do takich, w których biorą czynny udział, np. behawioralne treningi umie-

jętności. Formy te mogą być realizowane niezależnie od siebie lub mogą nawzajem się uzupełniać i wzmacniać siłę swojego oddziaływania.

Formy przekazu wykorzystywane w edukacyjnych programach profilaktycznych*:

A. Publikacje

Publikacje obejmują różnego typu broszury, ulotki i książeczki. Dla dzieci starszych mogą mieć formę dłuższego tekstu, dla młodszych lepiej sprawdzają się komiksy lub zeszyty z ćwiczeniami, które dziecko może uzupełniać — kolorować, podpisywać, dorysowywać

— elementy. Ważne jest, aby dzieci uzupełniały książeczki jednocześnie omawiając poruszane w nich treści z nauczycielami lub rodzicami. Publikacje powinny być w tym wypadku raczej punktem wyjścia dla dalszej dyskusji niż samodzielną formą przekazu.

* Opracowano na podstawie Moody, Edward 1994.

B. Przedstawienia i teatrzyki

Przedstawienia i teatrzyki mogą być realizowane z wykorzystaniem kukiełek i lalek lub też mogą w nich brać udział aktorzy. Przedstawiają one zazwyczaj niebezpieczne i trudne sytuacje, w których mogą znaleźć się dzieci oraz sposoby radzenia sobie z nimi, np. odmawiania nieznanym odda-

lenia się w jego towarzystwie, informowania zaufanych dorosłych o doznanym urazie. Podobnie jak w przypadku publikacji, teatrzyki powinny stanowić punkt wyjścia dla dyskusji z dziećmi, dalszego omawiania z nimi kwestii związanych z przemocą seksualną.

C. Wykłady i pogadanki

Wykłady oraz rozmowy z dziećmi na tematy związane z wykorzystaniem seksualnym realizowane są zazwyczaj w niewielkich grupach, w których każdy z uczestników powinien mieć możliwość aktywnego udziału. Prowadzone mogą być przez nauczycieli, a także przez zaproszonych na

nie specjalistów — psychologów, policjantów, prawników, przedstawicieli organizacji pozarządowych zajmujących się pomocą dzieciom. Pogadanki stanowią dobre uzupełnienie innych form przekazu, np. filmów, teatrzyków, książeczek z ćwiczeniami.

D. Materiały audiowizualne

Podobnie do teatrzyków, materiały audiowizualne zawierają zwykle przekazy skupiające się na rozpoznawaniu niebezpiecznych sytuacji oraz krzywdzącego dotyku, a także pokazywaniu, jak należy zachować się w sytuacji zagrożenia. Występujący

w nich aktorzy zwykle pełnią rolę osób modelujących określone zachowania u dzieci. Wykorzystanie materiałów audiowizualnych powinno być uzupełnione rozmową z dziećmi prowadzoną przez przygotowanego do tego opiekuna.

E. Behawioralne treningi umiejętności

Behawioralne treningi umiejętności stanowią formę zajęć polegającą na ćwiczeniu przez dzieci konkretnych umiejętności i sposobów zachowania się, mogących pomóc im unikać potencjalnie niebezpiecznych sytuacji, np. odmawianie odejścia z nieznanym, odmawianie podania swoich danych na czacie, informowanie innych dorosłych o niebezpiecznej sytuacji, zmiana tematu rozmowy.

Wdrażane programy edukacyjne powinny być dobrze dopasowane do grupy dzieci, w której mają być realizowane. Dotyczy to za-

również ich treści, jak i form przekazu. Jedną z istotnych cech dzieci, którą należy brać pod uwagę jest ich wiek. W programach dla dzieci młodszych nie powinno się używać pojęć abstrakcyjnych. Programy te powinny natomiast dostarczać wielu okazji do ćwiczenia konkretnych umiejętności, a treść powinna być powtarzana przez kilka dni (Wurtele, Owens 1997, za: Kenny i in.). Ponadto, ze względu na taką cechę małych dzieci, jak egocentryzm w postrzeganiu zdarzeń, dużo miejsca powinno być poświęcone zapewne-

niu, iż to nie dzieci są winne doświadczaniu przemocy (Child and Family Canada 2000, za: Kenny i in.). Programy adresowane do nastolatków mogą zawierać pojęcia abstrakcyjne, powinny być ponadto rozszerzone o taką np. treść, jak przemoc seksualna podczas randek. Konieczność szczególnego dopasowania treści i formy zajęć profilaktycznych dotyczy także dzieci o specjalnych potrzebach, np. dzieci z różnego typu niepełnosprawnościami. Niestety, dzieci te są grupą, która jednocześnie jest jedną z bardziej narażonych na doświadczenie przemocy, jak i jedną z tych, która w najmniejszym stopniu obejmowana jest programami edukacji seksualnej. Dodatkowo, niepełnosprawność tych dzieci utrudnia im możliwość samodzielnego poszukiwania materiałów z zakresu edukacji seksualnej. Z tego powodu niezwykle istotne jest projek-

towanie programów profilaktycznych, które będą mogły być realizowane również wśród dzieci z niepełnosprawnością. Ze względu na wyjściowy niższy poziom uświadomienia w zakresie seksualności, ważne jest, by dzieci te — nawet te starsze — otrzymywały również ogólne, podstawowe informacje z tego zakresu (np. na temat różnic anatomicznych pomiędzy kobietami i mężczyznami, osobami dorosłymi i dziećmi). W przypadku dzieci o obniżonej sprawności intelektualnej zazwyczaj dobrze sprawdzają się programy realizowane w grupach dzieci młodszych — oparte na behawioralnych treningach konkretnych umiejętności, zawierające wiele powtórzeń tego samego materiału, pozbawione pojęć abstrakcyjnych. Przygotowując je, brać zatem należy raczej poziom rozwoju dzieci niż ich wiek metrykalny.

7. Podsumowanie

Skuteczne wdrażanie programów zapobiegania wykorzystywaniu seksualnego dzieci jest trudnym zadaniem. Konieczne są w tym względzie rozwiązania systemowe — obejmujące współpracę rodziców, nauczycieli, osób przygotowujących programy profilaktyczne. Poza edukacją dzieci konieczne wydaje się także objęcie oddziaływaniami edukacyjnymi rodziców, a także nauczycieli. Osobista wiedza i doświadczenie zarówno rodziców, jak i nauczycieli bardzo często nie wystarczają i konieczne jest wdrożenie programów przygotowujących dorosłych do

ochrony dzieci. Zajęcia edukacji seksualnej powinny być prowadzone przez specjalnie przeszkolone w tym celu osoby. Niezależnie od zawartości merytorycznej i ilości informacji dostarczanych beneficjentom programów w ramach oddziaływań profilaktycznych, nie wolno zapominać o głównym czynniku ochronnym jakim jest bezpieczna, stabilna więź między rodzicem a dzieckiem. Jej wspieranie oraz zwiększanie refleksji nad jej wagą powinno być ważnym elementem realizowanych programów profilaktyki krzywdzenia seksualnego dzieci.

The paper discusses the issue of developing preventive programs addressed to children and focusing on sexual abuse. Such programs are presented against a broader background of sex education and the purposes it serves. Special attention is devoted to the idea of parents being involved in program implementation and parental role in child sexual abuse prevention. The article additionally offers some practical tips concerning content and presentation of the programs in question – they should be taken into account in developing preventive programs targeting the topic of child sexual abuse.

Literatura

- Adams C., Fay L. (1986), *Parents as primary prevention educators*, w: M. Nelson, K. Clark (eds.), *The educator's guide to preventing child sexual abuse*, Santa Cruz, CA: Network Publications, s. 93–97.
- Beisert M. (2006), *Seksualność w cyklu życia człowieka*, Warszawa: PWN.
- Carroll L.A., Miltenberger R.G., O'Neill H.K. (1992), *A review and critique of research evaluating child sexual abuse prevention programs*, *Education and Treatment of Children*, vol. 15, s. 335–354.
- Cele J. (2004), *Problem wykorzystywania seksualnego dzieci niepełnosprawnych intelektualnie*, *Dziecko Krzywdzone*, nr 9, s. 32–39.
- Deblinger E., Heflin A.H. (1996), *Treating Sexually Abused Children and Their Nonoffending Parents: A Cognitive Behavioral Approach*, Sage Publications, CA: Newbury Park.
- Deblinger E., Runyon M.K. (2005), *Understanding and Treating Feelings of Shame in Children Who Have Experienced Maltreatment*, *Child Maltreatment*, vol. 10, s. 364–376.
- Fieldman J.P., Crespi T.D. (2002), *Child sexual abuse: offenders, disclosure, and school-based initiatives*, *Adolescence*, vol. 37, s. 151–160.
- Finkelhor D. (1983), *Findings of a National Institute of Mental Health Research Grant*, paper presented at the Sixth National Conference of Child Abuse and Neglect, Baltimore, MD.
- Finkelhor D. (1986), *Prevention: A review of programs and research*, w: D. Finkelhor i inni, *A sourcebook on child sexual abuse*, Beverly Hills, CA: Sage, s. 224–254.
- Finkelhor D. (2009), *Przeciwdziałanie wykorzystaniu seksualnemu dzieci*, *Dziecko Krzywdzone*, nr 29, s. 7–36.
- Glaser D., Frosh S. (1995), *Dziecko seksualnie wykorzystywane*, Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- Hayes A. (1997), *Child Sexual Abuse Prevention Package*, *Family Matters*, vol. 48, s. 44.
- Illusion Theatre Company & Media Ventures, Inc. (Coproducers), (1984), *Touch* (film), Deerfield IL: MTI Teleprograms.
- Izdebska A., Pieńkowska E. (2008), *Praca z młodymi ludźmi z obniżoną sprawnością intelektualną w aspekcie ich seksualności*, *Dziecko Krzywdzone*, nr 22, s. 105–119.
- Izdebski Z. (2005), *Pedagogika seksualna*, w: J. Pilch (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna*, Gdańsk: Wydawnictwo Żak.
- Kenny M., Thakkar-Kolar R., Ryan E., Runyon M., Capri V. (2008), *Child sexual abuse: From prevention to self-protection*, *Child Abuse Review*, vol. 17(1), s. 36–54.
- Klein R., Hickman D. (1986), *Child sexual abuse prevention programs: Are they misdirected!*, *New Designs for Bluth Development*, vol. 7(1), s. 1–5.
- Lew-Starowicz Z., Długolecka A. (2006), *Edukacja seksualna*, Warszawa: Świat Książki.
- Moody E.E. Jr., *Current trends and issues in childhood sexual abuse prevention programs*, *Elementary School Guidance & Counseling*, Apr 94, vol. 28, nr 4, s. 251.
- Swan H., Press A., Briggs S. (1985), *Child sexual abuse prevention: Does it work?*, *Child Welfare*, vol. 64(4), s. 395–405.
- Trudell B., Whadey M. (1988), *School sexual abuse prevention: Unintended consequences and dilemmas*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 12(11), s. 103–113.
- Whatley M.H., Trudell B. (1988), *The role of the family in child sexual abuse prevention programs*, *Journal of Education*, vol. 170, nr 1.
- Zielona-Jenek M. (2003), *Wykorzystanie seksualne — trauma nadużycia czy trauma ujawnienia?*, w: A. Brzezińska, S. Jabłoński, M. Marchow (red.), *Ukryte piętno. Zagrożenia rozwoju w okresie dzieciństwa*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, s. 223–243.

O AUTORACH

AGNIESZKA IZDEBSKA — psycholog, certyfikowany seksuolog kliniczny, psychoterapeuta psychodynamiczny, doktorantka w Instytucie Psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Ukończyła Szkołę Psychoterapii Psychodynamicznej w Krakowskim Centrum Psychodynamicznym oraz Podyplomowe Studium Pomocy Psychologicznej w Dziedzinie Seksuologii na UAM. Od 2007 r. związana zawodowo z Fundacją Dzieci Niczyje. Od 2004 r. współpracuje z Fundacją Kidprotect.pl. Członek Polskiego Towarzystwa Seksuologicznego oraz Polskiego Towarzystwa Psychoterapii Psychodynamicznej. Zajmuje się projektami badawczymi, opiniowaniem sądowym, prowadzeniem psychoterapii oraz zajęć warsztatowych i szkoleń.

AGATA RUCHEL — psycholog, psychoterapeuta psychodynamiczny, członek Polskiego Towarzystwa Psychoterapii Psychodynamicznej oraz Polskiego Towarzystwa Seksuologicznego.